

РЕЦЕНЗІЇ

А.О. Гуменюк

ПРИЦЕПА О.П. МІСТА ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. – РІВНЕ: ПП.ДМ. – 2010. – 287 с.

Вітчизняна історична урбаністика, маючи численні здобутки у вивченні історії українського міста різних етапів його становлення та розвитку, продовжує залишатися ділянкою, яка вимагає значної уваги дослідників. Зокрема, це стосується вивчення регіональної специфіки урбанізаційних процесів в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Монографія О.П. Прищепи являє собою оригінальне історичне дослідження питань регіональної вітчизняної урбаністики, яке заповнює ряд прогалин у сфері раніше маловивчених проблем розвитку капіталістичного міста на Волині. Серед них у поле зору дослідниці потрапили такі явища, як розвиток міського самоврядування, планування та забудова міст, соціальне забезпечення, культурно-освітнє життя тощо.

Питання соціально-економічного, демографічного та етнічного розвитку міських поселень Волинської губернії у капіталістичну добу певним чином вже були присутні в історичних дослідженнях, але переважно в контексті окреслення загальних тенденцій розвитку України та її великих історико-адміністративних територій у період після реформ 60-70-х років ХІХ ст. Тому актуальною залишалася завдання вузько-регіонального підходу до виявлення особливостей капіталістичної урбанізації в межах окремих губерній чи історичних субрегіонів. Саме такими завданнями перейнялася у своєму дослідженні О.П. Прищепи, взявши за його основу історію міст Волинської губернії протягом 1861-1914 рр.

Вважаю доцільним звернути увагу на джерелознавчий аспект монографії. До наукового обігу у процесі дослідження було введено значний об'єм раніше не опублікованих архівних матеріалів. Збагачена за рахунок них фактична сторона матеріалу роботи дала можливість подальшого осмислення висвітлених проблем.

Історіографічний сюжет, поданий у першому розділі роботи, засвідчує прагнення О.Прищепи конкретно з'ясувати доробок кожного з науковців у висвітленні даної теми. Такий підхід дозволив уникнути суджень загального характеру і послідовно висвітлити підходи до вивчення проблеми на різних історичних етапах, починаючи з другої половини ХІХ ст. і аж до нині. Цей огляд дав авторці зробити аргументовані висновки про здобутки і слабкі місця вітчизняної історіографії. Обґрунтованою слід вважати запропоновану у монографії періодизацію історіографії волинських

міст. Важливе значення має зауваження дослідниці, що до недавнього часу «ігнорувався розгляд міського соціуму у взаємозв'язку всіх компонентів його життя – як матеріального, так і соціального, економічного, а конкретній людині – учаснику цього процесу – окремої тематичної ніші в дослідженнях взагалі не виділялося»¹. Позитивне враження справляє виявлення нових підходів до вивчення проблеми, які окреслилися в українській та російській історіографії у 90-х роках ХХ – початку ХХІ ст.

Сильну сторону дослідження складає багата джерельна база. Серед використаних матеріалів – документи з фондів п'яти російських та українських архівів, великий об'єм опублікованих джерел, періодика тощо. Аналіз джерельної бази відзначається конкретністю і точністю оцінок. Змістовністю в роботі відзначається характеристика соціальної та національної структури населення Волині запропонована у другому розділі монографії. Цілком виправданим є критичний аналіз та визначення реальної кількості міських поселень регіону. Слушно зауважено, що в період капіталістичного розвитку чисельність такого роду поселень значно зросла.

Як результат цього – в межах Волинської губернії з'явилася чисельна група поселень, що були позбавлені офіційного міського статусу, але за параметрами демографічного, соціального та економічного розвитку цілком підпадали під категорію міських.

Проаналізувавши показники такого роду, дослідниця виділяє окрім 12 офіційних міст ще 18 містечок, які мали чітко виражений міський характер. Нею вказано на чинники, що зумовлювали зростання числа міських поселень на теренах губернії (залізничне будівництво, розвиток промисловості, міграційні процеси тощо). Проте, на нашу думку, національна та соціальна характеристика таких міських поселень, в роботі поступається висвітленню подібних рис, характерних офіційно визнаним містам. Викликає, також, певний сумнів висновок про оптимальні з точки зору кількості жителів параметри міст Волині початку ХХ століття в межах від 20 до 50 тис жителів. Співставлення найбільш точних статистичних даних кінця ХІХ століття з показниками джерел початку ХХ століття свідчить про потребу більш критичної оцінки останніх.

На основі аналізу джерел переконливо показано характер і результати соціальної еволюції міського населення Волині протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Виявлено, що тут, подібно до інших регіонів України, відбувалося поступове руйнування станових перегородок і формування нових станових груп, властивих капіталістичному суспільству.

Обґрунтовано висновок про сповільнений характер соціальної трансформації в містах Волині порівняно з іншими регіонами України². Проведений автором аналіз статистичних матеріалів переконує у переважно міському характері професійних занять жителів міст краю, де сільсько-господарськими видами діяльності займався лише 4,3% самодіяльного міського населення.

З'ясовано основні параметри національного складу міст Волині та динаміка його змін у досліджуваній період. Вказано на обставини, які при-

звели до ситуації, коли в жодному з міських центрів губернії не спостерігалось домінування представників корінної нації. Серед головних причин, які зумовлювали деформацію національної структури міст регіону, авторка виділяє русифікаторську політику царського уряду³.

Схвальною оцінкою заслугове підбір та об'єм статистичного матеріалу з демографічними, соціальними та національними характеристиками міського населення Волині. Вона дає змогу прослідкувати динаміку основних змін у структурі городян протягом 1861-1914 рр. і ґрунтовно ілюструє основні положення розділу.

Третій розділ монографії присвячено характеристиці економічного життя міст Волинської губернії у досліджуваній період. Належну увагу приділено показу кількісних та якісних змін у їхньому промисловому розвитку. При цьому слушно зазначено, що частка міської промисловості у загальному губерньських показниках зростала протягом пореформеного часу випереджаючими темпами. Це, однак, не вплинуло на загальну картину переважання у регіоні за більшістю промислових показників заміської периферії. За підрахунками автора, у 1905 році частка міської промисловості Волині за оцінкою виробленої продукції була вдвічі меншою від подібних показників по Україні⁴.

Чимало нового дослідниця внесла у вивчення промисловості міських поселень без відповідного офіційного статусу. Зокрема, вона аргументовано стверджує, що саме у таких центрах (Славута, Шепетівка, Радзівів, Корець) промисловість розвивалася значно динамічніше, ніж у сусідніх з ними повітових центрах.

Проаналізовано тісний взаємозв'язок, що склався між темпами економічного зростання міст і розвитком залізничного транспорту в губернії.

Завдяки наведенню у роботі фактам і статистичним даним можна зробити закономірний висновок про те, що міста, які потрапили в залізничну мережу отримали значно вищі можливості для загального піднесення.

Значне місце у роботі відведено характеристиці торгової діяльності в містах Волині. Вона, за справедливим твердженням автора, зберігала протягом досліджуваного періоду провідні позиції в економічному житті краю. Важливим є висновок про визначальну роль міст губернії у зміцненні зв'язків між поліською і лісостеповою економічними зонами і вагомий внесок міських торговельних центрів Волині у формування всеукраїнського ринку.

У дослідженні було подано якісні зміни, що сталися в організаційних формах торгівлі (поява торговельних фірм і домів, універмагів тощо), та ієрархії місцевих торговельних центрів. Зокрема, акцентовано увагу на причинах і особливостях зростання ролі міста Рівного як одного з провідних торговельно-промислових центрів не лише Волині, але й усієї Правобережної України. З допомогою джерел показано формування банківсько-кредитної системи у містах Волині, визначено причини і наслідки відставання регіону в цій сфері. Не викликає заперечень висновок, що через відсутність розгалуженої мережі як державних, так і комерційних фінан-

сових установ найвагомішу роль у містах Волині відігравали товариства взаємного кредиту⁵.

Четвертий розділ монографії присвячено реформуванню системи міського самоврядування, фінансово-бюджетної сфери діяльності виборних органів влади тощо. Зауважимо, що характеристика міського самоврядування і міських фінансів у даній праці виглядає особливо ґрунтовно і переконливо.

Зміни в системі громадського управління, продиктовані особливостями його історичного розвитку, проаналізовано належним чином. Особливо слушно підкреслюється прогресивна роль міських положень 1870 р. і 1892 р. для розвитку міського громадського правління.

Глибокому дослідженню піддано приватновласницькі міста Волині. Цей регіон не був унікальним щодо наявності такої категорії міських поселень, але саме тут їх кількість була найбільшою в Україні. Автор констатує, що у власницьких містах місцевого самоврядування так і не набули всестанового характеру. Аналіз наслідків проведення міських реформ у Волинській губернії протягом 70-90-х років XIX ст. засвідчує, на думку автора, наявність певних прогресивних зрушень у розвитку міського громадського правління, в тому числі у власницьких містах, особливо з 90-х років XIX ст.

Детально охарактеризовано бюджетно-фінансову сторону діяльності виборних органів влади, зокрема, джерела формування міських бюджетів та головні статті витрат. Слушно зроблено висновок про те, що обмежені джерела фінансування міст та нераціональне використання коштів не дозволяли міській владі належним чином вирішувати питання благоустрою, розвитку народної освіти, благодійної діяльності. Поряд з цим означено ряд прогресивних явищ у фінансовій сфері, що визначилися у діяльності міських управлінь в досліджуваній період: значне зростання доходів волинських міст, поживлення ініціативи і підприємливості представників міської влади тощо.

Оскільки капіталістична доба стала часом значних змін у системі міського господарства, то, цілком закономірно, в монографії значна увага приділена формуванню та розвитку багатьох його складових у містах Волині. Заслугоує на увагу констатація факту, що на відміну від інших регіонів України, де становлення нових форм міського господарства, в першу чергу у великих містах (Київ, Харків, Одеса), припадало на 70-і роки XIX ст., у Волинській губернії цей процес бере початок лише у 90-х роках XIX ст.

Авторка належним чином розглянула процес становлення та розвитку таких міських комунальних служб як транспорт, водопостачання, освітлення, зв'язок тощо. Важливо, що О.П. Прищепка акцентувала увагу на зростанні диспропорцій у розвитку міського господарства, яка спостерігалася між економічно розвинутими містами краю і тими, що переживали у вказаний період економічний застій і занепад. Подібні аналогії проведено і у характеристиці забудови волинських міст. Зокрема, вказано, що

найвищі темпи громадського та житлового будівництва тут припали на кінець 90-х років XIX – початок XX ст., а найуспішніше цей процес відбувався у Житомирі, Рівному, Луцьку, Ковелі⁶.

Питанням соціального забезпечення і культурно-освітнього розвитку міст Волині у пореформену добу, як правило, у вітчизняній історіографії відводилася другорядна роль, або такого роду проблеми взагалі не заслугоували на увагу науковців. Тому висвітлення цих проблем у монографії є важливим місцем, що відзначається вагомою науковою новизною. Зокрема, вказано на відчутне зростання у містах губернії мережі навчальних закладів та поживлення культурного життя, напрямки розвитку якого визначалися специфікою національного складу населення міст та спрямуванням культурно-освітньої політики держави. Проте, судячи із змісту роботи, аналіз розвитку системи соціального забезпечення і культурно-освітнього життя в містах Волині ще заслуговує на подальшу розробку.

Варто вказати на спірність окремих тверджень автора. Зокрема, викликає певні сумніви думка про те спрямування політики царського уряду на знищення станових привілеїв і зрівняння всього населення в особистих правах. Також спірним є твердження про те, що якісні зміни національного складу міського населення Волинської губернії певною мірою відтворювали особливості національного складу населення всієї губернії. Насправді ж питома вага різних етнічних груп за межами міст суттєво відрізнялася від національного складу міського населення.

Підводячи підсумок загальній характеристиці монографії О.П. Прищепи, можна констатувати, що вона є оригінальним і завершеним дослідженням, побудованим на науково обґрунтованих результатах. Насамперед, новизна дослідження полягає в тому, що вперше в історичній науці з'ясовано комплекс питань пов'язаних з історією міст Волинської губернії капіталістичної доби. Джерельна база дослідження дозволила обґрунтувати найважливіші теоретичні положення і висновки. Не підлягає сумніву творчий характер означеної роботи.

Безсумнівним є наукове і практичне значення монографії О.П. Прищепи. Воно полягає у змістовному розширенні знання про характер і зміст урбанізаційних процесів в історії України.

Примітки

1. Прищепи О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст./ О.П. Прищепи – Рівне: ПП ДМ. – 2010. – С.21.
2. Там само. – С. 67.
3. Там само. – С. 93.
4. Там само. – С.110
5. Там само. – С.138.
6. Там само. – С. 194.

Одержано 7 березня 2013 р.